

BERTHA ZOLTÁN

Az erdélyiség Szabó Zoltán látókörében

BERTHA ZOLTÁN (1955) Debrecen

Diaszpóranemzet, irodalmi nemzet, szerelmes földrajz, szellemi honvédelem: mindez csak jelzése Szabó Zoltán gondolkodói nagyságának, aki ilyen telitalálatos fogalmakba és kifejezésekbe tudta sűríteni nemzetbölcséleti teljesítményének summázatos eredményeit. A magyarság aggasztó vagy reménybeli sorsáról elmélkedő szociografikus, társadalomfilozofikus, kultúrtörténeti fejtegetéseinek rengetegéből bontakoznak és kristályosodnak ki az ilyesfajta, esszéisztikus-poétikus mivoltukban is lényegkimondó probléma- és helyzetmeghatározások, amelyeknek intellektuális és teoretikus jelentőségéhez, minőségéhez sokak szerint a franciás gondolkodásmód racionalizmusa és az angolos esszéírás empirizmusa éppúgy markánsan hozzátartozik, mint a magyarságtudományos valóság- és sorslátás élessége, a nemzetmentő felelősségtudat emelkedettsége vagy a szeretetelvű közösségfelfogás keresztény humanizmusa. Nemzet és állam kategóriájának elméleti megkülönböztetése, különválasztása olyan horderejű tézisként vált érvényessé és időállóvá, amely a Trianonban szétdarabolt magyarság folyamatos lelki és kulturális újjáépüléséhez, megmaradásához, integritásához szolgálthat nélkülözhetetlen kollektív önismereti, önérzeti fogódzókat. A pontos érvelések a magyarságot kulturálisan identikus közösségként, a magyar emberek összességékként, s nem szűkösén az adott államiséghez és országhatárokhöz igazodó társadalomként definiálják. A magyarság magyar „közösségek többközpontú együttese” (András Sándor), és képtelenség, sőt népnymorító szegény, ha határon túli magyarokra nem mint a nemzet egyenrangú szellemi részeseire tekintünk; ha „a sorompók a fejekben leereszkednek” – ahogy képszerűen is megvilágította ezt a torz és csonkító nemzetszemléletet. „A magyarságtudat a határok abroncsaihoz idomulva olyan törpévé torzult, amelyet vázába szorítva neveltek nyomoréknak régi udvarokról beszélő rémtörténetekben.” Tiltakozott is ez ellen egész életében, például amikor angliai emigrációja idején arról értesült, hogy a kommunizmus alatt, mondjuk, az erdélyi magyar embert Magyarországon már egyenesen „a román” néven emlegetik, annak füle hallatára. Vagy hogy tanárképzős főiskolások nagy hányada nem tudja, milyen nyelven beszélnek a székelyek (találgatva, hogy románul vagy „székelyül”). Igaza volt: egy nemzet nem akkor kezd katasztrófálisan romlani, amikor elveszíti területének kétharmadát; hanem amikor fiai nem képesek vagy nem akarják felismerni, hogy mi áll „a nép megmaradása érdekében s mi ellene”.

Londoni „kilátójából” (1974-ben) felidézi Illyés Gyula 1967-ben leírt szép és nevezetes metaforáját a magyar kultúra és irodalom ötágú sípjáról: a „magyar irodalom ötágú síp, összehangolatlan”. Rossz szándékkal kialakított „hangfogó felületek” akadályozzák, hogy egyszerre lehessen hallani a sokszólamúságnak ezt a virtuális összhangját, s úgy véli, hogy az még leginkább, „aránylag a legtisztábban az olyan magyarhoz érhet el, aki Angliában vagy Franciaországban él”. A Magyarországon kívül teremtődő magyar irodalom szférái nyilvánvalóan éppen bizonyos különbözőségükkel lehetnek színezői, gazdagítói a magyar kulturális indentitás egészének. „Az együvé tartozókat az államhatárok egymástól elválaszthatják”, de „egymástól el nem idegeníthetik”; ha mégis: a közösségként tételezett „irodalmi nemzetben idegen erők működnek”. A tudomásul vett (ráadásul elvileg légiesíthető) ország- és államhatároknak a maga ügyeiben jelentőséget nem tulajdonító irodalmi nemzet tehát nem helyhez és aktuálpolitikai viszonyokhoz zsugorított képződmény, hanem kategoriálisan szabad természetű és szellemi lényegű entitás. Amelynek spirituális magasrendűségét az is jellemzi, hogy voltaképpen még a nyelviség kritériumához sem törvényszerű kizárólagossággal köthető. Példaként hozza, hogy „Beckett nem »disszidense« az írek irodalmának, mivel Párizsban él, s francia művekkel és angol változatokkal tágítja a közlés és a művészet lehetőségeit”. A nemzeti irodalmiságnak ebbe a kitégített felfogásába belefér az akárhol az adott nép nyelvén születő alkotás, az akár más nyelven, de szerves értéksajátosságait tekintve egy meghatározható nemzeti kultúrkörhöz kapcsolódva keletkező literatúra, sőt, még azoknak a magyar tárgyú műveknek a sora is, amelyeket nem magyar szerzők (hanem, mondjuk, „angol történészek” vagy „francia esztéták”) hoztak létre, ha nemcsak magyarul értenek, de

a magyarságot is értik. Más szempontból az irodalmi nemzet az írásbeliség minden olyan formáját tartalmazza, amely irodalmi értékű nyelven fejezi ki mondandóját; historikus, irodalomtörténész, filozófus, fizikus, szociológus, etnográfus és bármilyen más szakember ezzel a feltétellel tagjává válik ennek az önazonosságát minden irányban megőrizve kiterjesztő szellemi realitásnak.

Szabó Zoltán értelmezése szerint policentrikus szellemi élettel az irodalmat nem éri kár. Több egységben, több központtal: de „ami magyarul irodalom, egy irodalom marad”. „Az irodalmi nemzet – mint minden nemzetet – az a bizonyos, »mindennapi népszavazás« tartja össze. Vagyis egyéni döntések az együvé tartozás mellett. Mihelyt az összetartozás-tudat az írókban, kifejezése a szellemi életben elhalványul vagy elnémul, az irodalmi nemzet gyöngül, a minőség rokkan, a tehetség elbátortalanodik, az értelem eleven erői elszikkadnak, a szellemi élet vérkeringése elakad. A nemzet megszenvedti.” És szellemes szójátékkal rávilágítva: „Megsemmisíteni birodalmakat lehet. Nem irodalmakat. A Római Birodalom megsemmisült. A latin irodalom megmaradt. A Római Birodalomból a romjai maradtak meg. A Római Birodalomból az maradt meg, ami latinul kifejeződött.” A szellemi kifejeződés, az esszenciális önfelmutatás, a teremtő nemzetmegtartás a magyarság esetében leg-hitelesebben és legteljesebben az irodalmában történik. A magyar hazát a magyar írók alkották meg, térképét írók tették élővé, plasztikussá („völgyeket és hegyhátakat mintázva meg benne, városokat és folyópartokat elevenítve meg rajta”), állítja Szabó Zoltán (egy helyütt ugyan megjegyezve, hogy más művészeti ágakhoz mérve talán még kissé egészségtelen arányban is), s hogy ezt a Kárpát-közi geográfiai tájat ha először az Árpádok hódították meg hadakkal, azután az államférfiak tartották meg államszervezettel, másodsor meghódítani – azaz gyökeres jellegzetességeit kifejezni – az írók tudták igazán; azáltal, hogy megírták. A terület önartikulációja és önaffirmációja a szellem-irodalmi feladat és hivatás ellátásában zajlik, miszerint az egymástól különválaszthatatlan „hősök és poéták” népének sikerülhet olyan nagy és mintaadó eszméket produkálnia, amelyekkel a parasztságot felemelő társadalmi méltányosság, a nemzetek közötti megbékélés és az erkölcsi igazságosság elveit egy valóságos közép-európai rend alapjaként képes meghonosítani. A minőségesszmény és a „kis nép, nagy lélek” Németh László-i ihletésű gondolattávlata itt is azt jelenti, hogy „az emberiség javát nem annyira csapatoszlopokkal, mint inkább valóban keresztény ideákkal és valóban igazságos társadalmi renddel lehet szolgálni”. (A „Nyugat védőbástyája” szerep betöltésével együtt is. És hogy lelkieben „a magyar tulajdonokhoz való visszatérés” társadalmi feladat feltétlenül járjon együtt a magyar társadalom „igazságos és kiegyensúlyozott társadalommá” való átépítésével.) A nagy eszmét adó kis nép lehet nagyobb egyéniség, mint a nagy nép. Egy „nép nem annyit ér, amennyi lelket számlál, hanem amennyit tesz az összes emberiség javára”. „A magyar hivatásgondolat és magyar szabadság gondolat a nagy magyar szellemekben sohasem önző, sohasem marad a magyarság határain belül.” S e morális szolgálatethosz és etikai perfekcionizmus diktálta vállalkozás, e hatalmas mintanép-szerep elvállalása üdvös tervként és programként igazolhatja egy olyan közép-európai és Kárpát-medencei újjárendezés esélyét, amelynek értelmében „amit karddal nyertünk, szerződéssel veszítettünk, példa útján kell visszaszerezni”. Olyanfajta kategorikus imperatívusz demonstrálásával egyúttal, miszerint a nagyhatalmaktól érkező elidegenítő befolyások következtében „atomizált, egymás ellen szétbontott”, szerves növekedésükben gáttolt Duna-völgyi kis népek („a nagy népek fegyverei között a kis népek múzsái valóban hallgatnak”) végre magukra kell, hogy találjanak, elfogadván a békés együttélés, egymás mellett élés törvényeit: hogy „szomszéd is van, *aki mellett élni kell*”, „nemcsak hasonorsú ellenség, *akitől félni kell*”.

Az európai, sőt világhorizontú példanemzetté válás aspirációja pedig egyáltalán nem tekinthető illúziókergetésnek vagy légvárépítésnek. Kultúrtörténelmi lehetőségeit növeli például, hogy a magyar irodalom – benne a népi mozgalom (mondhatni mint „hungaricum”) újszerű és útmutató eredményeivel a falukutatástól a harmadikutas eszmeiség kidolgozásáig – az újabb időszakokban, évszázadokban kétségtelen világirodalmi magasságokig emelkedett. Babits Mihály (akit Szabó Zoltán egyszerre bátornak és mérlegelőnek értékelt; s a „művészet a művészetért” elve mellett az „igazság szolgálata csakis magáért az igazságért” eszméjét is megtestesítőként; aki „az egyetemes erkölcs toronyablakából, s az igazság aranyrúdjának mértékével mér”) már 1913-ban posztulálta: „irodalmunk úgyszólván kezdetétől fogva a nagy európai kultúrának egyik kifejezésformája, s már mint ilyen is helyet foglal el az úgynevezett világirodalomban”; s „e világkultúrába nemzeti sajátágaival s önálló, egyéniség szerű karakterével egészen *új színt* hozott”. S mivel a kultúra időbeli előrehaladása és értékgyarapodása éppen nem mechanikus, hanem organikus jellegű (Németh László szavával az első teremtés boldogsá-

gához mérhetően megújító, nagy, teremtő aktusok fejleménye), ezért pontosan ugyan ki nem számítható, de mindig lehetséges tüneményekkel, kicsúcsosodásokkal kápráztathat el. Ráadásul a magyar szellem keletiség és nyugatiság folytonos és szintézisigényű összeköttetésének a szem előtt tartásával sajátosság és egyetemesség összhangjának különleges megvalósítására képesítette önmagát. A „magyar az európai kultúrát kezdettől fogva nemcsak felületesen átveszi, hanem annak eszméit és irányait mindig a saját nemzeti eszméivel, sorsának és lelkének szükségleteivel összeolvasztani törekedett” – írta Babits. „Európai és magyar szellem párhuzamossága és markáns eltérése magyaráz meg leginkább speciálisan magyar jelenségeket a *Gellért-legendától* máig” – szögezi le napjainkban Imre László. Az összefüggések és kölcsönhatások tartós érvényesülése ugyancsak erősítheti a többletértékeket nyújtó nemzeti mélységperspektívák kisugározhatóságának reményeit. Szabó Zoltán szerint ilyen különös nemzeti karaktervonás, hogy „vigyázó szemünket” Nyugat felé vetve is mintha folyton azt keressünk, „mi az, ami megmaradásunkban minket szolgálhatna”. Másfelől a saját hagyományok újjáélesztésének legfőbb célja, hogy a múltba kapaszkodva teremthessünk élhető és mások által is követhető jövőt. A nem pusztá rekvizitumként, nem csupán relikviák tárházaként, hanem tanító, ösztönző tradícióként szemlélt múltban kiaknázható erő rejlik tehát („minden történetvizsgálat régi századoknak szentelve: megannyi lépcső a *jelenkorban* magasabbra emelkedhetni”), ezért „a legalkotóbb magyarok mindig egyben a leghagyományosabb magyarok is”; „minél jobban gyökerezik valaki nálunk a múltban szellemileg, annál helyesebben készíti a jövőt”; a „legjobbak mindig elmerültek a múltban, hogy fölszökhessenek a jövő felé”. A veszélyeztetett „magyarság megmaradásának bölcsék-kövét keressük e múltban, szüntelen”, és „ha igaz az, hogy az egyik legnagyobb magyar hiba a múltba menekülni, igaz az is, hogy az egyik legmagyarabb erény: a múltból támadni fel”. Hiszen „nincs igazán nagy magyar hadvezér, államférfi, költő, kinek nemzetmegtartó terve elavult volna”. Halhatatlanjaink „azért halhatatlanok, mert nem múlt el, ami ellen küzdöttek”. Más népekhez képest itt a megmaradás és a megerősödés elementáris létproblémája vált szakadatlanúvá – az erőfeszítés lényege pedig nem terjeszkedő hódítás, hanem honvédelem; még a katonaságnak is ez a neve: honvédség –, mutat rá az író. Művészetbölcseleti értelemben pedig a tenger és a tengerszem viszonyának érzékletes hasonlatával sugallja, magyarázza a népiség benső forrásait, energiáit, értéktartalmait feltáró elmélyülés és az univerzális létszemlélet dimenzióinak egyeztetetőségét, összeötvöztetetőségét. (Ha a mélységesen mély tengerszemeket csakugyan rejtett hajszálcsövek fűzik a tengerekhez.) A mélységismeret mintegy feltételezi a magasművészeti modernséggel is kapcsolatot tartó nyitottságot. A bartóki–kodályi modell ajánlata Szabó Zoltán megfogalmazásában, hogy „nem arról van szó, hogy a művésznek népinek kell lennie ahhoz, hogy igazi művész legyen, hanem arról, hogy azonosulnia kell saját örökségével, népének művészi hagyománykincsével ahhoz, hogy igazán nagy művész legyen”. Az autentikus erdélyiség pedig kiváltképpen példázhatja ennek a sűrített, pontosabban összetett távlatosságának és sokirányú tágasságnak az életrevalóságát. Az általa kiemelkedően megbecsült „rendkívüli ember”, próza- és drámaköltő, Tamási Áron életművével azért foglalkozik olyan behatóan, mert „nép–író–mű–ember töretlen és hibátlan egységét”, azonosságát fedezi fel benne. (Két róla szóló alapvető tanulmánya is bekerült az *Erdélyi irodalom – nyugatról nézve – Az Új Látóhatár az erdélyi magyar irodalomról* [A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, 2011] című, Pomogáts Béla válogatta, szerkesztette reprezentatív antológiába.) Úgy vélte, hogy a *Háry János*hoz vagy a *Székely fonó*hoz az ő művei állnak a legközelebb, és hogy még a népi írók között is a témához szervesülő népművészeti látásmódja, stílusa, nyelve teszi egyedülállóvá. (Rokon törekvést még leginkább Kodolányi archaizáló beszédformáiban tapasztal.) Páratlan szerinte, ahogy Tamási valóban a nép módjára és modorában beszél a szépirodalomban (beszédritmusa mint „hegyi patakoké”); hogy „egyéniisége a hely és a nép szellemének sűrített reinkarnációja”. A népi életforma, ízlés, filozófia, eszjárás, létöröm, szépérzék, játékoság, humor nyomorúságban is derűlátó képviselője, mítosz, vallás, mese, ballada ősiségének revitalizálója, s nála a „letűnt parasztleletforma művészpárlata marad fenn”. (A „folklor utolsó irodalmi nagykövete” ő – nyomatékosította róla Féja Géza is.) A Tamási-nyelv mágiikus hatásának, stiláris büverejének titkát pedig abban leli föl, hogy ebben a világban az egyébként elhasználtak tetsző (s annyi visszaéléssel, hazudozással, képmutatással meghamisított, iskolásan elköptatott) egyszerű és általános szavak, fogalmak („igazság”, „szeretet”, „jóság”, „becsület”, „öröm”, „béke”, „jóakarát” és a többi) is újjáélelnek, „meghökkenítő egyéni hitelességgel” és művészi érzékletességgel szólalnak meg, mintegy visszanyerik őseredeti értelmüket, szépségüket, makulátlan fényüket és ragyogásukat: bennük szinte „az elveszett Paradicsom kísérletezik a visszajövetellel”.

A közhelyesnek vélhető alapigazságok élő igazságokká varázsolása, feltámasztása, ez a „csodatevő igazmondás” lényegíti őt „apostoli íróvá”; a „meghajigált, besározott szavak az ő szájából angyali tisztasággal röppennek el újra, értéküket visszaállítja; írásaiban a jó csaknem mindig diadalmaskodik a gonoszon, mint a népmesében”. Hősei a csillagokra tekintenek, sőt „egy szemhunyorítással kacsin-tanak”, így egyezés alakul ki közöttük. Ezért is, valóban, „művészete nem művészet a művészetért, hanem művészet az eszményekért”, állítja Szabó Zoltán, de ez nem jelenti a művészi önértékek csorbulását, tehetjük hozzá némileg talán a félreérthetőséget is oszlatva; mert hiszen ha éppen a népművészet, a népköltészet legnemesebb tökélyig csiszolt artisztikus alakzatai, hangzatai, formanyelvi tulajdonságai érvényesülnek és teljesednek, akkor a művészeti, széptani önelvűséget sem szoríthatja háttérbe az idealisztikus eszmeiség közvetlensége. (A „székely nyelv és modor és tisztán emberi emlékezet így találkoznak”; „egy legzártabbban és legélesebben külön-ízű magyarság így találkozik egy legáltalánosabb emberi vággyal: a legmagyarabb a legemberibbel.”) A széptani, esztétikai (nyelv- és szépművészeti), illetve a metafizikai (axiológiai és antropológiai) egyetemesség-szempon-tok egyenértékűségét ráadásul a modern magasművészeti tünemények színező jelenvalósága is szavatolja – ősiség és modernség organikus bartóki szintézisigényének jegyében. „Globálisabb kötöttségét a farkaslaki örökséghez tüzetesebb ösztönös lépéstartás egészíti ki a művészi kifejezés nagyvilágban fellépő új áramaival”; Dürrenmatthoz, Ionescóhoz mérhetőn, sőt olykor felülmúlón (s „a modern amerikai pszichoanalitikus kritika is az ő műveiben találna legtöbb anyagot”) – hangsúlyozza róla Szabó Zoltán, aki ezzel a maga erdélyiségképének egyik legjellemzőbb tájféldrajzi, kultúrmorfológiai alapvo-nását is kijelöli mintegy. Azt a szemléleti tendenciát, miszerint a Kárpát-láncolat, a Kárpát-kanyar természetes és biztonságos védősáncot nyújtó keleti hátszaga felől a perspektivikus tekintet folyvást nyugat felé irányul; hátunkat a Kárpátok karéjának vetve figyeljük az egész európai világot („ez a hegy-lánc egy területet közelebb rántott Európához”; „azzal, hogy falat emelt az egyik oldalon, kaput rendelt a másik oldalra”). Zártság és nyitottság, komplementer sajátosság és univerzalitás, igézetes mélység-szférák és magasságdimenziók konstellációját teremtve; összegezve: ex oriente humanitas. Ezzel lehetett az autochton hagyományok egykori gyepűvédő, végvári őreként Erdély évszázadokon át olyan térség, „mely mikor az ország minden csüre megégett a tűzvészben, megvédetett, és őrizte tovább a magvakat a jövőnek”. Hiszen többféle magyarnak lenni annyi, mint: „dúsabb nép, műveltebb nemzet, fontolgatóbb ítélet, biztosabb megmaradás”.

A magyar és európai jelenségek kölcsönhatásaira, egymást termékenyítő karakterjegyeire s a jellegmeghatározó élmény- és ihletforrások bőségére reflektál mindig különös érzékenységgel Szabó Zoltán. Az építészetre vonatkozóan megállapítja: „népi gótika és népi renaissance együtt – nincs több ilyen a világon. A templomok hajója, a szívünknek oly kedves, tömör és méltóságos erdélyi csúcs-íves stílus, a karcsú fatornyokat a négy fiatoronnyal már a renaissance szele vitte le a népig. A nép ereje magáévá tette és magyarrá.” A kolozsvári Farkas utcai templom: „vár és egyház, erő és báj, lendület és mérték, keménység és áhítat, szószék és bástya, zárt arányok és égbenyúló indulat. Tornya nincs, mégis magasabbnak látod száz toronynál: az épület maga lendül a magasba. Ez az erdélyi gótika: nem csipkés, hanem nyers, nem jámbor, hanem harcias. Boltozata alatt nem az angyalok éneke szól, hanem a viaskodó szenteké.” Az archaikus népballadákról, Buday György képzőművészeti, grafikai alkotásairól, lenyűgözőn szuggesztív fametszeteiről elmélkedve rögzíti, hogy Európa Erdélyben székelyé alakult, hogy a „dús kincsek, melyek itt székely mintába rakódtak, bárhonnán jöttek is, bennünket gazdagítottak, akik nemcsak vettünk, hanem adtunk is”, hogy „a székelység híven őrizte, amit Európától kapott és amit magából formált”; a „határok befogadók voltak és egyben magukba foglalók, nem szigetelők, de megtartók”. A szobrász Szervátiusz Jenő modern sugallatossággal és absztrakciókkal a misztikus, babonás, balladás képzeletben fogant megdöbbenő lelkiállapotokat vési a fába; „fantáziát vagy meséből vett fogalmat” mintáz meg szerinte. A festő zsongódi Nagy Imre képeiről szólva azt fejtegeti, hogy azokon nincsenek közismert formájú erdélyi kopjafák, templomok, népviseletes figurák: általános témájuk alapján bármilyen más vidéket is ábrázolhatnának. Atmoszférájuk viszont csakis erdélyi, székelyföldi lehet. A világos, portalan, élőket és tárgyakat élesen megvilágító hegyi fények tisztasága, a fenyvesek, a víztükrök színezete, csillogása, foszforeszkálása, az ég koloritja mind kizárólag idevalósi. A helyi külön szint tehát nem helyi különlegességek, hanem helyi általánosságok mutatják; ami mindenütt van, csak éppen itt „másként, különleges erdélyi, csíki fénytörések alatt”. Erdélyi, székely a napfény és a patak, egy nőalak és egy bokor, „sőt erdélyiek a tehenek is”. Gazdag meg-érzése és kisugárzása mindez „a táj külön levegőjének” az esszéíró szerint, akinek szótárában a „le-

vegő” – ez a szellemtörténeti vételetű fogalom – mint döntő attribútuma egy műnek, életműnek vagy régiónak: rendkívül gyakran használt kifejezés. S az erdélyiség természeti, historikus és művészettörténeti légköre, spirituális vonzereje, genius locija áramlik át a jellegadó eszmei örökség szféráiba is. Egyetemes elvek (a szabadság, a függetlenség, a türelem, a szolidaritás, „a szólás, a hozzászólás jogának mélységes tisztelete”) sajátossá hasonított változatainak levegője lengi át a régi és az újabb korszakokat; a tordai országgyűléseken kinyilvánított vallási toleranciaeszmé demokratizmusának időszakát, a magára hagyatkozó önálló fejedelemség „tündérkerti” aranykorát, a rendtartó faluönkormányzás, a városépítéset, a műveltség, az iskoláztatás, a szabadgondolkodás kiterjesztésének századait, s azután a 20. századi kisebbségiség közegében feltörő önszerveződés milliányi típusú törekvésének évtizedeit is csak a marosvécsi irodalmi parlament működésétől a nemzetiségi összefogásra – a szociális és a nemzeti szempontok összehangolására – buzdító, ifjúságelkesztő 1937-es Vásárhelyi Találkozóig. Ahol az ifjúság a szellemi honvédelem jegyében együtt állított őrséget „a romlás és a romlás egy magyar fajtája: a tétlenség ellen” – emberebbé és magyarabbá szilárdulva. Együttérző átélessel idézi Szabó Zoltán a korabeli Hítel folyóirat emelkedett hangvételő tudósítását, beszámolóját ez utóbbi (s szerinte legfeljebb csupán az Erdélyi Szépművés Céh megalapításához hasonlítható jelentőségű) nagy – sőt, az impériumváltozás utáni „két fekete évtizedben” a legszebbként számon tartható – eseményről: „Amikor Tamási Áron a *Hitvallás* olvasásába kezdett, a terem megmozdult: megszakadtak a sorok, és hullámozva, önkéntelen belső kényszertől hajtva állt fel a fiatalosság, hogy úgy hallgassa, ünnepi áhítatban azt, ami három nap és mögötte tizenhét év vívódásaiból, útkereséséből született. Vásárhely ünnepi hangulata, a megrendült lelkeknek forró üteme ezekben a percekben teljesedett ki. Hiába kísérelnék meg: lehetetlen papíron érzékeltetni a levegőnek tisztaságát, a magatartásnak emelkedettségét, a tisztább, emberibb élet vágyakozását, amelyek külön-külön és összesen példa- és elődnélkülivé teszik erdélyi magyar közéletünkben ezt a három napot. Aki nem volt jelen, meg sem értheti, nem is értékelheti, mert Vásárhely jelentősége nem annyira határozatainak betűiben, mint inkább szellemében és abban a lélekben s légkörben van, amelyek között határozatai megszülettek. Valami vallásos áhítat, a jobb és szebb, a tisztább és becsületesebb élet perzselő vágya, egymás megbecsülése, elfogultságok elvetése és a szeretet s megértés párlata uralta és emelte a levegőt nemcsak egy ember, hanem egy nemzet életében is ritka, kivételes alkalommá. Aki részt vehetett ezen a három napon, az soha el nem felejtheti. Hitet kapott a hitetlen, reményt a kétségbeesett és öntudatot a kétségkedő: nem elveszett az a nemzet, amely ilyen megtisztulásra képes.” A nyelvében élő és nyelvében megtámadott magyarság Erdélyben a nemes szabadelvűségnek olyan válfaját hozta létre, amely akkor formálódott ki, amikor Európa még feudális-patrimoniális állami és társadalmi szerkezetben élt, tartotta magát hozzá, amikor a liberalizmus vált uralkodóvá, sőt, amikor a totalitárius kollektívizmus törvényei hatalmasodtak el. Minden körülmények között, az öntörvényű, egyszersmind olyannyiszor magára hagyatott vagy magára utalt „Erdély mindig a szabadság hazája volt, s leginkább a gondolat, a gondolkodás és a meggyőződés szabadságáé. A századok folyamán kétségtelenül kialakult egy önálló erdélyi szellemiség, amelyet lehet szabadelvűségnek nevezni, de nem lehet liberalizmusnak” – hirdeti súlypontosan Szabó Zoltán, aki ennek fényében is tekint végig Erdély történetén és népének, nagyjainak, mozgalmainak, nobilis jellemeinek erőfeszítésein. Eljutva az „úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk” Bethlen Gábor-i célkitűzését folyvást újrachangoló Sütő András műveinek, esszéinek méltatásáig is, köztük a feltétlenül világirodalmi remeklésként taglalt *Perzsákig*, amelyben az elsodró birodalmi invázió áldozataként szenvedő, leigázott kis nép sorpéldázata vetül elénk: hogy az édes anyanyelvre titokban tanított gyermekek talán mégis megmenthetnek a jövő számára egy letaroló hódításnak alávétetni szándékozott őshonos nemzeti közösséget. Ez az eszszé „a *cahier de route*, a történelmi miniatűr, a meditatív valóságkeresés s az Adyével rokon hangú publicisztika” ötvözet; s általa ez „a *nem magyar* téma csak *magyarul* válhatott” ilyen mesterművé. (Ezen írásainak a legteljesebb foglalata a Tasnádi Gábor szerkesztette *Ablakok Erdélyre* [Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2000] című gyűjteményes kötet.)

•

Szabó Zoltán már a harmincas évek elejétől rajzolja tömör kisportréit Erdély régi és kortárs jeleseiéről, történelmi szellemóriásairól. Politikai bölcsesség és körültekintő figyelem, elszántság és elhivatottság teszi Erdélyt a magyar szabadság bástyájává a fejedelemség korában Bocskai István, Bethlen Gábor

és mások jóvoltából, s a művelődés, a lehető legszélesebb látókörű erudíció fellegvárává Szenczi Molnár, Apáczai, Misztótfalusi, Bethlen Miklós, Bölöni Farkas Sándor, Kőrösi Csoma erőfeszítéseinek, és mind a többieknek köszönhetően. A nagy hagyományok fundamentumán épülhetett fel azután a Trianon utáni kisebbségi transzszilván magyar kultúra, annak a kulturális önmegszerveződés legkülönfélébb fórumait, orgánumait, szervezeteit, mozgalmait átfogó egész intézményrendszere. Magvas jellemzésekkel teli egész kisenciklopédiában leltározza fel az író a két világháború közötti húsz év legfontosabb (és megannyi újdonságot, frissességet jelentő) szellemi-közéleti teljesítményeit – amelyek kisebbségi körülmények közé szorítva érték el (paradox módon) a magyar kultúra üdvös decentralizálását. Az „ahogy lehet” és az „ahol lehet” látszólag hősietlen, valójában nagyon is heroikus (s a szenvedéseket megneemesítő) cselekvés- és segítőkészségét (az „állandó és mindennapos végvári harcot”, a „karszti sorsot”) vállalva és vallva minden téren (merthogy Erdélyben egyszerre kell védeni, ami van, és építeni, ami lesz, hittel és reménnyel küzdeni, munkálkodni az életben maradásért, amint a szántóvető ember is az egyik kezében fegyvert tart, dolgozva és harcolva, „ahogy parasztnak és katonának voltak a délkeleti gyepű védői, a székelyek”). Dicséri például az Erdélyi Fiatalok falukutató, néprvelő programját, amely ugyancsak az ország minden talpalatnyi helyének számbavételét, megismerését, állapotfelmérését célozza. Méltatja az Erdélyi Helikon, a Magyar Kisebbség, az Erdélyi Múzeum, a Korunk és más folyóiratok színvonalát, kiemelve a Hitel körének éles társadalomkritikai diagnózisait, helyzetképeit, analitikus nézeteit, problémafelvető és -boncolgató tudományos közleményeit, ugyanakkor kritizálva a kisszerűnek vélt nemzedéki vitákat. És nehezményezve az önismereti deficitet, a tájékozódás hiányát – de a magyar–román kölcsönösség súlyos aszimmetriáját is –, hogy például a Budapest után talán a legnagyobb magyar lélekszámmal rendelkező Bukarestben fölvágtalanul található a folyóiratok a Román Akadémia könyvtárában. (A transzszilvanizmus jóhiszemű illúzióira is rávilágít, az egyenjogúság veszedelmes hiányaira; hogy például a románokkal való megbékélést célzó úgynevezett „hídverés” milyen felemelő eszményként és elméletként hangzott, miközben „teljesen elméleti síkon mozgó politikai eszme” maradt, mivelhogy román részről e közeledési kísérletnek semmilyen érdemleges visszhangja nem volt; „a leterített ellenfél hiába nyújt békejobbot” – szemlélteti a valós kudarcot.) Remekbe szabott arcképvázlatokban vetíti eléink a mindenes „viharügynök” Kós Károly, a „pan-entheista” költő Áprily Lajos, a nemzeti örömet, bánatot, helytállást „tökéletes emberiséggel” kifejező lírikus Reményik Sándor, a felrázó igényű és szellemtörténeti bölcsességgel felvértezett esszéket, tanulmányokat szerző teológus-filozófus Makkai Sándor, a „törékeny parasztséget, a leküzdhetetlen szegénységet, a lebírhatalatlan társadalmat” mozzanatait megragadó epikai krónikákba foglaló Asztalos István és a többiek alakját. A magyar élni akarást reméli minden téren. 1935 augusztusában (Mikó Imre kezdeményezésére, majd többek között Dimitrie Gusti híres bukaresti szociológus professzor meghívására) Németh Lászlóval (és Boldizsár Iván, Keresztury Dezső társaságában) romániai (regáti) utazást tesz (akkor, különválva a többiektől, Belső-Erdélybe még nem jut el), s amikor pár hónap múlva a Tanuban megjelenik Németh László viharos vitákat kavarázó *Magyarok Romániában* című útleírása, azt bár hitelesnek és valóságosnak tekinti, de az „apokaliptikusan” pesszimista látelében rámutat annak „sírfelirat” jellegére is (cikkét Nagy Pál is újraközi Németh László: *Magyarok Romániában – Az útirajz és a vita* című szöveggyűjteményében [Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2001]); és évtizedekkel később is úgy összegez – nem cáfolva a diagnózis szomorú igazságát a „tejtéstvériség”-eszme megvalósulásának kilátástalanságáról és a magyarság életének belső problémáiról, szétválásához és elgyengüléséhez vezető hibáiról –, hogy a „román életrealitásból” azért, mindemellett, talán mégsem legyőzhetetlen törvényszerűséggel vagy szükségképpeniséggel következik a „magyar halálraítéltség”. Miközben ő is kiváltképpen fájlalja a nagyarányú székely kivándorlást Erdélyből Bukarestbe; mintha egy új Amerikába menekülnének a mindennapi nyomorúságos kenyérgondok elől a szegény erdélyi magyarok, cselédnek, szolgának, altisztnek szegődve a nagyromán fővárosban – hogy aztán ott az elkerülhetetlen beolvadás, az anyanyelvvesztő asszimiláció várjon rájuk. Rákényszerülnek abból a tényből fakadóan, hogy minél közelebb áll valaki a földhöz, annál kevésbé juthat hozzá annak termékeihez; „a tej nem azoké, akik a tehenet táplálják és fejjik, a zöldség nem azoké, akik kicsalják a földből. Bármily gazdagon adjon is a tehen és teremjen a föld, tejuket és termésüket nem a parasztnak adják. Ő ki van szolgáltatva a földnek, de a föld nem őt szolgálja ki.” Megélhetés, élelmezés szempontjából mi, magyarok és székelyek, sokkal közelebb állunk a gyarmati Indiához, mint Németországhoz, tárgyalja és konstatálja keserűn 1936-ban; s hogy így tehát „a szociális ügy egy a magyarság ügyével”.

1939-ben franciaországi tanulmányi ösztöndíjjal Párizsba utazik, de a következő évben, a város német megszállása után, dél-franciaországi kitérővel és Svájcban, Olaszországon keresztül hazatér. A második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) örömhírére az Alpok sziklás ormai („a világ legszebb hegyei”) között már néhány nap múlva lelkesen reagál – Komáromi János a száműzött, bujdosó Miklos Kelemenről szóló regényének címét átvevő útijegyzetében (*Zágon felé; ezt a lírai tónusú vallogását válogatta, szerkesztette be Üdvözlégy, szabadság! – Magyar írók Észak-Erdély és a Székelyföld 1940-es visszatéréséről* [Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2008] című monumentális irodalmi dokumentumgyűjteményébe Pomogáts Béla); a kifosztott, „kicsi Erdélyben kisebbek a hegyek, de dússabban terem alattuk a lélek”; „ott van egy ország, melynek Kőműves Kelemenjei mindig annak vérével kellett építsék a várat, a mindig épülő várat, aki nekik legkedvesebb volt”; „van-e szebb a Földön, mint mosolya a sokat szenvedőknek?”; mert ha nincs, akkor „a megtérő Erdély a világ legszebb országa most” – örvendezik, az örömkönnnyeket hullató erdélyiek érzéseire rezonálva. Megrendülten a „szakadékos” ember- és nemzetélet borzongásaitól. S attól, hogy az „igazság néha érvényesül”, illetve „helyenként és néha részben érvényesül”, mégis. (Tamási Áron alig ennek előtte Kolozsvárott a budapesti Magyar Rádió munkatársának, az íróbarát Cs. Szabó Lászlónak mikrofonja előtt nyilatkozott hasonlóképpen: „az igazságot is meg lehet szokni.”) Szinte ódai írásai (köztük az *Erdélyi képeklapok*) „himnikus oldottsággal mutatják az ismét birtokba vehető kincsek miatti örömet” (Cs. Nagy Ibolya). Hangsúlyozván, hogy szellem és hagyományok nem térhetnek vissza, mert hiszen valójában el sem távozhattak, el sem csatolódhattak, legfeljebb elfelejtődhetnek.

Az újabb tragikus történelmi fejleményeket, az 1946–47-es párizsi béketárgyalások diplomáciai menetét azután egészen közelről követhette nyomon az író mint a helyszínen tartózkodó tudományos kutató és sajtótudósító. Elképedve látja és döbbenettel vegyes szarkazmussal írja (*Történelem közelről*), hogy az ismételt magyarságcsonkító diktátum ítélethozóit nem is érdekelte Magyarország álláspontja; szülehetnek tehát gyilkos döntések egy nemzet rovására anélkül, hogy az érintett szenvedő felet akár csak megkérdeznék. De: vannak népek, amelyeknek a lelkiismerete nem veszi be az ilyesfajta eljárásokat: „valahol a Nagy- vagy Csendes-óceán vidékein, ahol a kenguruk mellett otthonosak bizonyos elvi megfontolások. Ezek azt mondják, hogy egy népről sem lehet ítélni annak meghallgatása nélkül. Az ilyen földrészeknek olyan kiküldöttei vannak, akik meghökkenő macakssággal ragaszkodnak bizonyos, Európában már idejétmúlt babonákhoz. Például ahhoz, hogy ha döntök egy kérdésben, melyet nem ismerek, meg kell hallgatnom azt, akinek a kárára döntök. [...] Javaslatot tesznek a magyar delegáció meghallgatása mellett. A javaslatban van valami csendes-óceáni idealizmus.” Az európai politikai realitás persze: Erdélyt „mint gazdasági egységet” minden aggály nélkül Romániának ítélik. „Nyilván nem akarják ugyanazt a hibát elkövetni, mint Hitler, más hibát akarnak elkövetni. Ketten azonban nem kívánnak részt venni ebben. Ausztrália és Új-Zéland tartózkodnak a szavazástól. Jegyezzük fel e két ország nevét. Gesztusuk szép a kanti meghatározás értelmében: érdek nélkül teszik.” A felháborító békekonzferencia nyomán ilyen naplóbejegyzésekkel kommentálja a történeteket az író: „Elméletileg lehetetlen, hogy egy nép annyira egyedül legyen, mint a magyar gyakorlatilag”; „Ám nem vagyok hajlandó a keserű valóságot dicsőséges igazságnak, a kiegyezést szabadságharcnak, a sötétedést világosságnak látni”; s hogy „Magyarország: szegény embert még az ág is húzza. Jövő: behúszom a süvegem tetejét, ha látom a fürgeteg elejét”. Szinte bámulatos jelenség számára, hogy még mindig van mit követelni rajtunk. A végtelen csalódottság és kétségbeesés szól belőle – azonban az erkölcsi győzelmet a megalázotthoz, a legyőzöthöz rendeli; merthogy mi, „magyarok aránylag emelt fővel járhatunk itt: a legszegényebb, a legfüggetlenebb az, akinek nem adnak, akitől csak elvesznek: kifosztott embernek könnyen tisztul a lelkiismerete”. 1947 ősztől 1949 nyaráig Szabó Zoltán a párizsi magyar követségre akkreditált kultúrattaséként dolgozott, majd Angliába emigrált – kéréseketlenül elutasítva a szovjetizált kelet-európai kommunista diktatúrát, a bolsevik totalitarizmust.

Angliát Európán kívüli európai országnak tekinti, megfelelő sziklás magaslatnak, jó kilátó- és megfigyelőpontnak a keleti és a nyugati kontinens felé. Tájékozódó, elemző érdeklődése az itthoni helyzet iránt is lankadatlan maradt. Ötvenhatról például évtizedek múltán bizakodva jelenti ki, hogy „az a nemzettudat, amely világszerte mindenütt, növekvő eleven erő”, igazi erejét egészében 1956 magyar forradalmában érezte meg; mondandójával mindaddig a legteljesebben világítva meg azt a jövőt, ami az emberek hajlamaiban és igényeiben él. Ez a konklúzió a magyar ötvenhatot a legtágabb kontextusban mutatja „általános érvényűnek és univerzálisan tanulságosnak”; „ebből a

perspektívából a magyarországi forradalom nem a magyar múlt mögé szegődik el társnak, hanem a másutt is érlelődő jövőt előzte meg”. Kapcsolata nem szakad meg a magyar irodalommal, bár sajnálkozik, hogy a többszörös vasfüggöny miatt erdélyi könyvek csupán esetlegesen, a szerencsés véletlenek összjátékának és odalátogató barátok jóakarátának köszönhetően juthatnak csupán el hozzá. Óriási élmény volt viszont számára 1960-ban Londonban Tamási Áronnal találkozhatni. Párásodik a szem, valóban, ha olvassuk, ahogyan ezt 1967-ben aprólékosan elmeséli – amilyen „szerelettől áthatottan, a tűnt idők történései és Ábel londoni ámulata játékos lebegéssé emelkedik” (Ablonczy László szavaival). Örökbecsű anekdota maradhat az a kedves-kedélyes jelenet is, amikor Szabó Zoltán vacsorára meghívja otthonába Tamási Áront. Valami meglepetéssel is készül; de burgundi csigával vagy parti osztrigával nem rémítheti, ezért virág helyett akár asztali díszként egy szép kövér ananászt helyez el sötét tányéron, égő gyertyákkal hatásosan körbevilágítva. „– Az ott mi? – bökött az ananász felé” a vendég. „Azt én is tudtam – tőle –, hogy kérdésre okosabb kérdéssel válaszolni. – Minek nézed? / A hosszú fej megbillent a nyakon, jobbra – nem úgy, mint egy tatár káné, inkább, mint egy énekesmadaré. Nézte. A tojásdad idom leveleivel, lángolt: gyújtottam két gyertyát, hogy tisztábban kibontakozzék. / – Üdvözült sündisznónak nézem! – nyilatkozott. / Nevettem, de csak befelé. / – Most már feletem! Most már te is mondd meg, hogy micsoda? / – Ananász. / – Látod – mondta Áron –, ezt se ettem még!”

Szabó Zoltán „legeredetibb gondolkodóink és íróink közé tartozik” (Borbándi Gyula). A lélek és a lelkiismeret épségére mindenkor kényesen vigyázó szellem volt, hűségese a legautentikusabb szabadságharcos hagyományainknak; a „volteriánus humanizmus”, az „annyit óhajtott nyugatoság” hiteles szavú képviselője – éppen népi-nemzeti tisztánlátásával (Illyés Gyula szerint). A hontalanságban is a „szellemi integritás és a lelki függetlenség” (Petrik Béla) s a „helyes egyensúlyérzék” (Márkus Béla idézi legutóbb Illyés jellemzését róla) embereként nevel nemes hazaszemléletre és emelkedett hazaszeretetre. Szellemi nemzetmentő és nemzetépítő, cselekvő patriotizmusa arra tanít és figyelmeztet – Görömbei András megfogalmazásában –, „hogy a mély közösségi érzés és a személyiség lelki-szellemi függetlensége nem szembeállítható, hanem egymást kölcsönösen erősítő tényezők”; s a nemzeti kohézió pedig „tisztá érzelmű hazaszeretet nélkül elképzelhetetlen”.

